

Lánczi Jenő: Modernista mozgalmak a vallásokban*

Bármilyen nagy legyen is a vélemény-eltérés a jövő társadalmi berendezését illetően az emberek között, annyit majdnem mindannyian hajlandók elismerni, hogy a társadalmi fejlődés új korszak elé ért. A politikai és gazdasági, az erkölcsi és művészeti, úgyszintén a vallásos élet terén új áramlatok törnek elő, amelyek nem szorítkoznak többé a nyugati civilizáció népeire, hanem átfogják az egész földkerekséget. Minden forrong és minden mozgásba jött. A kor gondolkodása legkiéleztettebben visszatükröződik az új filozófiai irányokban, amelyek nem kisrészben éppen a rohanó társadalmi haladás hatása alatt, azt tanítják, hogy semmi sem állandó, minden változik; nincsen lét csak örök levés, változás.

A társadalmi életnek egyetlen nyilvánulása sincs, amelyet a haladó eszmék még ki nem kezdtek. A tömeg megmozdult, nyugaton és keleten, tengeren innen és tengeren túl, és évezredek kábultság után derengeni kezd fejében a kérdés: vajon abból a mérhetetlen gazdagságból, amelyet a modern technika, az új felfedezések és találmányok teremtettek, az ő számára micsoda osztály jut? A modern tudomány gyönyörű igazságai neki mit hoztak? Az *anthropos amousos*, a nietzschei „csordaember” elmélkedni kezd.

A százféle áramlat látszólagos zűrzavarában a kor összes törekvéseinek és vágyainak szálai egyetlen pontban futnak össze. Az összes törekvéseknek szociális háttere van. A legkülönbözőbb

* Szerző felolvasta a *Társadalomtudományi Társaság*-nak 1910. május hó 24-én tartott ülésén.

ideológiák dacára teljes világossággal kifejezésre jut ez a vallások mai, modernizáló irányzataiban is.

2. Úgy a katolicizmusban, mint a többi vallásokban — nem véve ki az ázsiai népek vallásait sem — a modernizáló törekvéseket azon ellentét váltotta ki, amely a mai gazdasági élet, a mai természettudomány, a haladó politikai, művészeti és filozófiai eszmék és a vallások örökérvényű dogmái között áll fenn.

A katolikus modernizmus, bár határozottan nemzeti velleitásokkal dolgozik, nem akar elszakadni a pápaságtól. Inkább azt lehet mondani, hogy a pápaság renesszánsza lebeg szemei előtt. Hívei elismerik, hogy a babona még nincs hátraszorítva a katolicizmusban, elismerik, hogy az uralkodó egyházi tanok és a modern természettudomány között óriási űr van. Ámde úgy tartják, hogy ezen űr áthidalható, mert az ellentét nem maga a katolicizmus, illetve annak ősi forrása az evangéliumok és a modern eszmék között áll fenn, hanem csupán a középkori egyház skolasztikus tanai és az utóbbiak között. Az evangélium örök értékű, de nem mint tudományos könyv, hanem mint erkölcsi tanítás.

Az irányzat képviselői történetfilozófiai álláspontra helyezkedve, elismerik Szent Ágoston vagy Aquinói Tamás érdemeit a múltra nézve,* de kétségbevonják, hogy akár ezek, akár bárki a végérvényes igazság kinyilatkoztatására lennének hivatva, vagy hogy a vallás tételei ki volnának véve a fejlődés alól: Szellemi téren — így mondják — a tudomány, politikai téren a demokrácia ösvényeire kell terelni az egyházat.

A neokatolicizmus reámutat a kereszténység származására és hangsúlyozza ennek eredetileg proletár jellegét. Elismeri, hogy a katolicizmus megváltozott, midőn a római állammal kötött szövetség a kereszténységet államvallássá tette. Kétségtelen, hogy az egyház ez idő óta tekintélyének és hatalmának egész súlyával az uralkodó jogrend védelmére kelt. A modernizmus azonban tiltakozik az ellen, hogy ez a szövetség a katolicizmus lényegéhez tartoznék, és tiltakozik az ellen, hogy a katolikus vallás az uralkodó osztályok hatalmi eszközeként szerepeljen. Az új evangélium szellemére támaszkodva e helyett egy keresztényszocialista program megvalósítását követeli.

* „Ami a tanulmányokat illeti, akarjuk és rendeljük minden formában, hogy a skolasztikus filozófia szolgáljon az egyházi tanulmányok alapjául” (X. Pius: *Pascendi dominici gregis*. Hiteles latin-német szöveg. Freiburg: im Breisgau. Herderische Verlagshandlung. 99 oldal).

Ugyancsak követeli a modernizmus a szabad bibliai kutatást,* hogy e téren is egyedül a mai történettudomány legyen irányadó, hogy a biblia mint történeti dokumentum és nem mint isteni eredetű mű szolgáljon a vizsgálódás alapjául.

X. Pius 1907-ben átokkal sújtotta a modernistákat. Franciaországban és Németországban sikerült is a mozgalmat elnyomni, az olasz modernizmus azonban Fogazzaro, Murri, és a *Rinnovamento* vezéreinek irányítása alatt tovább is a leghevesebb támadásokat intézi az egyház ellen.

Íme néhány szemelvény újságaikból és könyveikből:

„A római pápák Rómában hatalmas műremekeket halmoztak össze, de kevés gyakorlati érzéket és még kevesebb idealizmust.”

„Róma a modern életben egy anakronizmus, képtelenség”.

„A Vatikán tisztelete érzélgős poézis. A valóság szörnyű messzeségben van attól az eszményi fantazmától, amelyről a legtöbb keresztény álmodozik.”

„A pápának van a világon a legnyomorúságosabb diplomáciai vezérkara.”

„Rómának egyik legellenszenvesebb jellemvonása, ami a régi Bizánchoz vagy a dalai láma fővárosához teszi hasonlónvá, szerzeteseinek óriási nagy száma.**

„A római nemesség katolikus tradícióból, mert a vallás tekintélyt és hasznot hajt neki ezen a világon és a — túlvilágon. Nagyon sok római nemes számára ezenkívül a vallás családi sport.”

„A római burzsoázia — amennyiben katolikus — érdekből az.”

„A római nép katolikus tudatlanságból.”

„A XIII. Leó által tervbe vett skolasztika a szellem kényszerzubbonya. XIII. Leó nyilvánvalóan nagyzási mániában szenvedett.”

„A katolikus egyház ma alapjában véve egy nagy biztosító intézet azok számára, akik meg vannak áldva földi javakkal.”

„A tridenti zsinat útlatos. Ő merítette ki az egyház erejét és rabolta el presztízsét.”

„Csak a mi „jövő kereszténységünk” képes mindazokat az erőket kibontani, melyek az önmegtagadáshoz és az altruizmushoz való akaratban rejlenek.”

* Alfred Loisy abbé már 1903-ban a negyedik evangéliumról írt munkájában ezen álláspontra helyezkedett. A János evangéliumnak kizárólag szimbolikus és allegorikus értelmet tulajdonított. A *Pascendi* kezdetű enciklika, bár nem említi, a Loisy írásait tartja szem előtt.

„Azt lehetne hinni, hogy olyan régi berendezések, mint a pápai minisztériumok (*sante congregazioni*) csodálatosan működnek. De ha egy államhivatalnok csak egy órára is bepillantást nyerne, megpukkadna a nevetéstől.”

„A vatikáni diplomácia aszkéta szempontok szerint lesz alakítva. Innét a világi diplomaták rajtuk való gúnyolódása. A nunciások nem is sejtik, milyen nagyokat nevetnek rajtuk a kollégák.”

„Olaszország feltartóztathatatlanul antiklerikális politikát fog űzni, mert ez a mi véleményünk szerint bizonyos fejlődési fokon a modern nemzet haladásának *conditio sine qua non*-ja”.*

X. Pius *Pascendi* kezdetű enciklikája szerint a neokatholicizmust három vonás jellemzi: 1. az agnoszticizmus, amely tagadja, hogy Isten az értelmi megismerés tárgya lehetne, hogy a tünemények ismeretén kívül más ismeret is léteznék, és mindazokat a bizonyítékokat visszautasítja, amelyen a teológia eddig alapult; 2. az immanentizmus, amely az erkölcsöt és a hitet kizárólag az egyéni érzésre akarja alapítani és tagadja a kinyilatkoztatást; végül 3. az evolucionizmus, amely azt állítja, hogy a vallás tanainak is változniuk és fejlődniük kell, miáltal elpusztítja az egyház állandó elemeit, történetét és alapintézményeit.**

Legteljesebb ma a pápaság győzelme a modernizmus felett Németországban. Itt a mozgalom a katolicizmusban csaknem teljesen elnyomatott. Jellemző eset a strassburgi professzoré, Ehrhardé, aki éles hangú cikkben kelt ki a modernizmust támadó pápai enciklika ellen és többek között azt írta, hogy a jó katolikusként éppen az ellenkező úton kell járnia, mint amit az enciklika kijelöl.

A pápa hivatalos közlönye (külső formájában azonban nem hivatalos) a *Corrispondenza Romana* Ehrhard tanár cikkét megírta, azt „a többé-kevésbé modernizáló tudományok diletáns lázadásának” nevezvén. A tanár úr sietett bátor hangú cikkét kanosszai tenorban visszazívni. Ugyanígy viselkedett a két vezető német centrumlap: a *Kölnische Volkszeitung* és a *Germania*,

* Az olasz modernisták *Nova et Vetera* című folyóiratából és *Lettere di un prete modernista* s az időközönként megjelent újabb *levelek-ből*.

** „Ezek a világtalanokat vezető vakok tudásgöggjük mámorában felcserélik a tudomány és vallás örök igaz fogalmait; egy új rendszert dolgoztak ki, és vad gyeplónélküli hajszájukban az új iránt elfelejtik, hogy az igazság ott keresendő, ahol biztos helye van; a szent, az apostoli hagyományok megvettettek és más tanok által pótoltnak, amelyek hiúk, semmirevalók és ingátagok; elvakultságukban még azt hiszik, hogy az igazság birtokában vannak.” (Pascendi idézett kiadás 22 old.)

amelyek előbb ugyancsak hangos szóval dicsérték Ehrhard tanár támadó cikkét.

Az utóbb említett újság 1908 augusztus 19-én közli olvasóival, hogy a pápa új *médaille*-t készíttetett és a következőképpen írja le annak kivitelét:

„Az egyik oldalon van X. Pius mellképe. A másik oldal a pápa küzdelmét ábrázolja a modernistákkal. Jobb oldalon a szent atya áll a trónusa előtt, a rendes ruházatában, a tiara vagy mitra nélkül. Előrenyújtott jobb kezében egy tekercs van — az enciklika — amelynek felgöngyölt végén a *Pascendi* szó olvasható. Fent a felhők mögül egy kéz látható, amely egy sokfejű hidrára, amely a trón lábai felé tekereg, villámokat szór. A szent atya előtt allegorikus nőszemélyek egy csoportja, amely a különböző nemzeteket ábrázolja. Németországot a walkürszerű sisakdíszről lehet megismerni, Franciaországot a liliomkoronát ábrázoló fejfedőről, Ausztriát a kettős sasról. A körirat szövege így hangzik: *Modernismi. Errore. Damnato. VI. ID, Sept MCMVII*”.

Nem szabad persze azt hinni, hogy a modernizmus akár a katolicizmusban, akár más vallásokban minden részletében egyöntetű irányzat. Ellenkezőleg, az olasz modernisták szélső balszárnyától a mérsékelt jobbszárnyáig sok árnyalat vezet. Utóbbiak közé lehet sorozni azt a modern katolicizmust, amelyet nálunk Prohászka Ottokár hirdet.* Szó sincsen ő nála a dogmákkal való szakításról. Inkább a szavak, mint a szellem modernisége jellemzi az ő álláspontját. Vajon aki tudományos perspektívából nézi a dolgokat, mondhatja-e eme szavakat: „Az egyház tana a szentírás sugalmazásáról érintetlen.” A művészté finomított dialektika persze sokakat megteveszt, de azért nem nehéz észrevenni, hogy minden szabadabb szellemű kijelentésének siet élet venni. Így mikor ezt írja: „Ez a mi feladatunk is: isteni életet élni, s amely mértékben törekedtünk ez eszményhez, abban a mértékben lettünk önmagunkban erősek s boldogok, mennyország volt bennünk.” És rögtön hozzáfűzi: „Megmarad azért a mennyország s a pokol is kívülünk.” Aztán így folytatja: „A büntetés miatt vagy a jutalom végett tenni valamit, mindenestre alacsony moralitás, de átmenetnek és segítségnek az öntudatosabb és nemesebb érzésre, nagyon jó. A parancs is, a törvény is szükséges, ezt csak oly filozófusok tagadhatják, kik íróasztaluk mellett ütik össze a világot s az erkölcs

* Prohászka Ottokár: *Modern katolicizmus*. Bpest, 1907.

reformját, de nem neveltek embereket s annál kevésbé barbár nemzeteket.”

Szép szavak: nevelni barbár nemzeteket! Ezért kellett az emberiség mindennapi érdekét elhanyagolni, a földieknél értékesebb kincseket ígérni, egy természetfeletti hittel az embereknek a természet ellen folytatott harcát hátráltatni. Kedvünk volna az emberiségnek nyújtott, valóságban csak képzelt értékekre a Macaulay szavaival válaszolni: Egy hold föld Middlesexben többet ér, mint egy hercegség Utópiában.

3. Még élénkebb eszmeáramlatok hullámzanak a protestáns vallásokban. Ezekben tűnnek a modernizmus társadalmi vonatkozásai a legélesebben szembe.

A francia protestantizmus egy része kifejezetten szocialista eszméket hirdet és azt vallja, hogy a római jogi elv a magántulajdon tekintetében, többé fenn nem tartható és minden tulajdon felett jogosult a társadalom rendelkezni. Paul Passy, ez irány egyik híve egy kongresszuson a következő kijelentéseket tette: „a termelési eszközök eltulajdonítása egy kisebbség által, habár ez a formális jog minden alapelvével összhangban áll is, a valóságban nem egyéb, mint rablás és protestáns szempontból Proudhon tételéhez kell csatlakozni: „a kapitalista tulajdon lopás*”.

Míg azonban ez az irányzat főleg filantropikus keretekben mozog, a francia protestantizmus vezetőinek egy része egész határozottsággal a marxizmushoz csatlakozott. Szószékeikről hirdetik, hogy a kapitalista termelési mód anarchikus, mert hiányzik a különféle vállalatok központi irányítása és a termelés nem alkalmazkodik a fogyasztás szükségleteihez, hirdetik, hogy a társadalom nem minden téren alkalmazza a lehető legtekintélyesebb eszközöket, és hogy igazságtalan jövedelemeloszlás a társadalmat két osztályra bontja: a semmittevő gazdagok és a degenerált szegények osztályára

Szinte érdekesítő, hogy a francia protestantizmusban a régi vallási eszmék mint nyernek új, a mai korhoz simuló tartalmat, így például a szentségre való jog és a messiási eszme egészen új értelmezést nyert.

Az elsőt most úgy értelmezik, hogy nem lehet annak erényt gyakorolnia, akinek nincs meg a megfelelő nevelése és szociális helyzete, más szóval hogy a társadalmi helyzet javítá-

* A. David: *Die sozialistische Strömung im französischen Protestantismus. Dokumente d. Fortschritts* (2. évfolyam) és Dr. Bruno Wille: *Freireligiöse Gemeinden in Deutschland* (u. ott. 1 évf.)

sától függ a vallási és erkölcsi érzelmek mélyülése. Míg egyrésztől így az üdvösség tana a milieu-elmélettel lett összhangba hozva, másrésztől az üdvözülésre való jog az anyagi létre való jogosultságként lesz felfogva.

Franciaországban különben mindjobban terjed egy-egy olyan irányzat is, mely az összes vallási szertartásokat, a születési és az esketési ceremóniákat mellőzi. A gyermekek nem kereszttetnek meg, hanem ezt egy tisztán világi jellegű családi ünnepély pótolja.

Bizonyos fokig a modernista áramlatokkal függ össze az a különben tisztára metafizikai filozófia is, amely a dualista álláspontnak, az anyagnak és szellemnek egy új szintézisét próbálja nyújtani, és amely irányzat a mai természettudomány mérőeszközeivel újra vizsgálat alá veszi a szabad akarat és a természet-törvény fogalmának problémáit.

Attérve a német evangélikus egyházak modernista mozgalmainak ismertetésére, itt is a radikális balszárnytól, melynek szellemi vezére Kalthoff volt, egész az ortodox irányzatokig majd minden árnyalat képviselve van. Ami azonban őket a francia, a svájci, az angol és hollandi mozgalmaktól megkülönbözteti, az az állam és az egyház mai formájához való ragaszkodás, holott az utóbb említettek telve vannak szocialisztikus és szociáldemokrata eszmékkel. Németországban azonban semmi kontaktus a szociáldemokratákkal. Annál erősebb visszhangot keltenek a szociáldemokrata eszmék a szabad-vallási egyesületekben, a szabadgondolkodó egyesületekben és az úgynevezett *Vereine für ethische Kultur* szervezeteiben. Utóbbiak húsz évvel ezelőtt angol mintára alakultak és egy, a világnézettől független morál megalapozására törekszenek. A most felsorolt szabadelvű szervezetek néhány évvel ezelőtt az úgynevezett „weimari kartell”-be léptek, amelyben a következő közös programot dolgozták ki: 1. a szellemi tevékenység szabad kifejtése, 2. az egyház és az állam szétválasztása, 3. az egyház és az iskola szétválasztása. Elég sovány kis program. A kartell tagjai: Németország szabad vallási községeinek szövetsége; A személyes vallás szövetsége; A világi iskola és erkölcsi oktatás német szövetsége; Az etikai kultúra német szövetsége; A német monista szövetség; A szabadgondolkodók egyesülete; Szabad etikai egyesülés, Jena; Giordano Bruno szövetség; Ifjú német kulturegyesület; A müncheni szabadelvű egyesületek kartellje.

Rendkívül jellemző dolog, hogy főleg Németországban már

felvetődött a protestáns világegyház eszméje is. A protestáns nemzeti egyházaknak közös fenhatóság alá való egyesítéséről van szó. Egészen kétségtelen, hogy ez végül egy protestáns pápaság kialakulásához vezetne.*

Ugyanez a mozgalmas és változatos kép található az angol kultúrájú népeknél, de radikálisabb programokkal. Az angol szabadszellemű egyesületek legtöbbje a vallási kérdéseket kizárja a vitákból és csakis erkölcsi és szociális kérdésekkel foglalkozik.

Egyébként az angol népek vallásosságáról túlzó nézetek vannak elterjedve. A *Daily News* a londoni templomlátogatósokról statisztikát készített. Kitént, hogy öt emberre esik egy templomlátogató. Más helyeken is készültek felvételek, amelyek azt mutatják, hogy legalább is a népesség kétharmada nem templomlátogató.

Angliában az ateista egyesülések, a „szekularisták” mellett hatalmas terjesztője a szabadgondolatnak a „Propagandista sajtókomité”. Ez 1890-ben alapított. Célja volt olyan műveket kiadni, amelyekre közönséges kiadó nem vállalkozik. Csak 1907-ben vonta magára a figyelmet, amikor az angol és külföldi szabadszellemű irodalmat kezdte 6 pence-ért árusítani, amely ár az üzleti forgalomban 4¹/₂ pence-re szállott le. Haeckel *Welträtsel*-je 120.000 példányban kelt el, Huxley, Spencer, Darwin művei 100.000 példányban.** A néhány penny-ért racionalista műveket kiadó asszociáció — az R. P. A. — mint művelődési egyesület is szervezkedett az egész országban. Hívei között ott vannak a többek között George Meredith, Thomas Hardy, John Morley, H. G. Wells nevei.

Amerikából és Ausztráliából is érdekes hírek érkeznek. A különböző vallások szövetségéről van szó. A Bostonban tartott valláskongresszuson keresztények, zsidók, mohamedánok és buddhisták vettek részt. Céljuk — valláskülönbségre való tekintet nélkül — bizonyos erkölcsi és társadalmi elveket győzelemre vinni. A szövetség mindegyik tagja megtartja a maga vallását és elismeri a máséról, hogy az alkalmas az emberi eszmény megvalósítására. Az új vallási egyesülés — az univerzalizmus — összeköttetést szerzett az indiai vallásokkal is, a bramoh-samoj és a buddhizmus haladó irányzataival.

* *Zeitschrift für Politik*. 1910. Heft 2.

** Talán érdekes lesz itt megjegyezni, hogy az 1898. évben Németországban magában 450.000 biblia kelt el, az angol és bibliai társaságokat is ideszámítva pedig ugyanez évben összesen 775.000.

4. Németországban széles mederben folyó vita folyik a kereszténységnek a szociáldemokráciához való viszonyáról.* Röpirat röpiratot ér, amely ezt a kérdést tárgyalja. *Christentum u. Sozialismus. Christentum u. materialistische Geschichtsauffassung* és hasonló című cikkek szinte állandó rovatát képezik a szociáldemokrata lapoknak. Míg Bebel azt hirdeti, hogy kereszténység és szocializmus kibékíthetetlen ellenfelek, mint tűz és víz, mások viszont azt vallják, hogy a valláselleni harcot egészen ki kell kapcsolni a szociáldemokrata politikából. Különösen azok a volt lelkészek szeretik ezt hirdetni, akik a párthoz csatlakoztak. Utóbbiak szerint a szocializmus csak gazdasági és politikai program, nem egyúttal erkölcsi is és hogy a kereszténység eredeti tanításán alapuló etikára a mai szociáldemokráciának szüksége van. Akadtak még olyanok is, akik azt indítványozták, hogy vallási propagandával kell a szociáldemokrata pártnak tagokat szerezni, hogy ki kell adni a jelszót: „a jó keresztény nemcsak lehet, hanem kötelessége, hogy szocialista legyen”.

Ezzel szemben mások tagadnak minden akárcsak eszmei összefüggést is a mai szocializmus és a kereszténység eredeti tanítása között. Szemben Kautskyval azt vallják,** hogy minden gazdasági és politikai szempont kívül esett a kereszténység megalapítójának gondolatkörén, hogy egészen téves, mintha kommunisztikus szervezetet alapított volna, ellenkezőleg, amit tanácsolt: az minden szervezkedés ellentéte volt. Nem birtokossá akarta tenni a kereszténység megalapítója az embereket, hanem birtoktalanokká, tanítván, hogy tegyék kezüket ölükbe, mintha egy kiterített asztal várna rájuk. Nem a munkát, a munka megvetését tanította.

Megtörtént, hogy egy volt lelkész, ma egyik vezetője a a pártnak, egy szociáldemokrata népgyűlésen azt az indítványt tette,*** hogy az erfurti program az utolsó félszáz év teológiai kutatásai alapján dolgoztassék át és a kereszténység és szociáldemokrácia között kölcsönhatás létesíttessék. Ma már belátja

* Érdekesen tárgyalja ezt az egész vitát és a lelkészeknek a szociáldemokrata pártokhoz való viszonyát Karl Vorländer az *Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik* 1910 márciusi, füzetében. A tanulmány címe: *Sozialdemokratische Pfarrer. Eine Skizze.*

** Max Maurenbrecher: *Von Nazareth nach Golgota.* 1909.

*** Paul Göhre, akinek *Wie ein Pfarrer Sozialdemokrat wurde* című röpirata az első évben 460.000 példányban kelt. Ebben azt írta, hogy vallási meggyőződésai vezették a szociáldemokratákhoz.

tévedését és kénytelen beismerni, hogy a mai szociáldemokráciának nemcsak gazdasági és politikai, hanem etikai közössége sincs a kereszténységgel.

Amiként a katolikus egyház, úgy a német protestáns államegyházak sem tűrnek meg szociáldemokrata lelkészt. Aki lelkész eddig — és ezek száma nagyon jelentéktelen — Németországban a szociáldemokráciához csatlakozott, annak távoznia kellett állásából. Természetesen ez még nem zárja ki azt az eszmei hatást, amelyet a szociáldemokrata tanok a modernista vallási reformmozgalomra gyakorolnak.

Más, egészen más az a kép, amit Hollandia és Svájc nyújtanak. Ez a két állam ma a „vörös papok” hazája* Itt a protestáns vallás nem állami, hanem községi szervezetű. Nem holmi jótékonykodó keresztény szocializmusról van ma már ezekben az államokban szó, bár vannak ilyen irányú egyesületek is, hanem egészen eltökélt csatlakozás a szociáldemokrata pártokhoz.

Az első lelkész, aki Hollandiában a szociáldemokráciához csatlakozott Domela Nieuwenhuis, a későbbi jeles szocialista vezér volt.* Eredetileg azt tervezte, hogy a keresztény egyházat meghódítja a szociáldemokráciának. Csodálatos naivitás. Persze ma már másképp látja a vallás és az egyház szerepét.

Ugyanitt 1907-ben „Szociáldemokrata lelkészegyesület” alakult. Tagjai előzőleg kérdést intéztek a szociáldemokrata párthoz, ragaszkodik-e ez a történelmi materializmushoz és ennek azon tanításához, hogy a vallás a gazdasági viszonyok ideológiája. Miután a párt részéről azon megnyugtató választ nyerték, hogy csak a Marx gazdasági tanaihoz ragaszkodnak, de nem egyúttal a történelmi materialista világnézethez is, elhárult az az akadály, amely a párthoz való csatlakozásuknak útjában állott. A szociáldemokrata lelkészeknek külön lapjuk is van *Blyde Wereld*. Sokak szerint a lelkészek csatlakozásának hatása a következő: gyöngítette a szocializmus harci kedvét, főleg a vallás ellen, másrészt a párt megnyerte a holland kereszténység szimpátiáját.**

* Lutheránus lelkész volt, később kilépett.

** S. Bakker egyik írójuk a következőképp számol be arról a hatásról, amelyet Marx olvasása a holland lelkészekre gyakorolt: Hatalmas hang, de eleinte nem szimpatikus. Kemény szavakat mond a kereszténység ellen és minden vallás kipusztulását hirdeti. Keményen és cinikusan hangzanak szemrehányásai. De mégis meghallgatják. Mert a keménység mögül a könyörületesség szelíd szózata árad ki. Ostoroz, fenyeget, szitkozódik, gúnyol, de mindezt azért, mert könyörületes. A kiuzsorázott, megtaposott proletár szen-

Ugyancsak Hollandiában történt, hogy két római katolikus lelkész is belépett a szociáldemokrata pártba. Természetesen az egyház ezt nem tűrte. Tizennégy keresztelést — amelyet szociáldemokrata lelkész végzett* — érvénytelennek nyilvánított a fensőbb egyházi hatóság. A miseolvasástól is eltiltották, de később ezt megengedték neki. De nemsokára ismét megfosztották a miseolvasás jogától, mert egy szociáldemokratát egyik levelében „Tisztelt elvtársnak szólított.

Svájcban a szociáldemokrata lelkészek *Neue Wege* cím alatt lapot adnak ki. A baseli gyűlésen 200 fiatal teológus jelent meg, ahol a főlshózalók dicsóítotték az osztályharcot. A svájci szociáldemokrata lelkészek vezére: a „zürichi Savonarola” Hermann Kutter, aki szerint a történelmi materializmus tanítása ellen semmi ellenvetést sem lehet tenni, osztályharc van és mindegyik osztálynak a maga gazdasági helyzetében van ereje. Szemben azonban a hollandi lelkészséggel a svájciak tömegesen nem lépnek be a szociáldemokrata pártba, csak gyűléseiken és könyveikben vállalnak a párttal szellemi közösséget. A szociáldemokrata pártba belépett lelkészek száma eddig mindössze három.

5. A zsidó vallás sem került ki a modern eszmék hatását. Itt is erősödnek olyan irányzatok, amelyek a babonától és a dogmáktól akarják megtisztítani a zsidóság erkölcsi tanítását. Amerikában, majd Németországban és Angliában, végül Franciaországban ú. n. „szabad zsinagógák” alakultak.

Az irány egyik vezére Franciaországban a következőképpen indokolja a mozgalmat:**

A tudomány és az erkölcs nem elégségesek az ember lelkét kitölteni, az értelem szomjúságát teljesen kioltani, a lelkiismeret nyugtalanosságát elcsitítani, és sohasem elégitik ki teljesen a szív óhajait. A tudomány csak a tünemények törvényeinek megismerésére törekszik, a morálnak azonban egy metafizikai bázisra van szüksége, ahonnan a maga világnézetét levezesse. Ez a

védése az ő szenvedése. Hatalmasan haragszik, de hát Ezsaiás nem-e volt kemény haragjában!? És most könyvei felé hajolnak. Száraz számok, száraz bizonyítékok. Idegen dolgok, amiről olvasnak: *Mehrwert*, tőkekoncentráció, nagyüzem stb. De tudni akarnak. És meg tudják, hogy a kapitalizmus nem örök életű, egy új társadalom csiráját rejtí magában. A szocializmus jön, ezt mutatják a számok, a száraz érvekből is kiáradó melódia.

* I. v. d. Brink a neve.

** C. Daufresne által idézve (a *Documents d. Progrès* I. évfolyam 4. füzet).

bázis a vallás, forrása az emberek kiolthatatlan törekvése: az abszolútumot elérni. Az abszolútumot azonban az ember csak saját lényének ismerete útján ismerheti meg: amely gondolat, szeretet, akarat, vagyis szellem. A szellemet csak a szellem teremtheti, amely minden dologban benne rejlik. Nevezhetjük istennek is. „A rendnek, a szépségnek, a szellemnek örök élet-eleme”. Az örökké tevékeny és egyetemes szellem az idő és tér és az individualizáció formáiban jelentkezik. Ebből keletkezik egy benső szükség oly kultusz után, mely a vallásos érzést kielégíti, amely kultuszt az örökké tevékeny szellemmel, vagyis a fejlődéssel összhangba kell hozni. Így a 20-ik század vallásának a legtisztább vallásos érzésnek kell lennie, amely a tudománnyal teljes összhangban áll. A zsidóságnak csak egy hitcikkelye van: az egy-istenhit. Morálja: a gyakorlati életerköcs. A zsidóság elvet minden babonát, a zsidó vallás még azt sem parancsolja, hogy higgy vagy ne higgy, csak azt: tedd ezt és ne tedd azt. De még az istenben való hitet sem úgy tünteti fel a talmud, mint az Ábrahám előtti kinyilatkoztatást, hanem mint a pátriárka személyes reflexiónak eredményét.

Nem tudjuk, ismeri-e Lévy úr a mai francia metafizikát. De kétségtelen, hogy nézetei és érvei innen vannak merítve. Mindenesetre élénk képzelőerőre vall, ha valaki a modern metafizika tanítását a bibliából és a talmudból véli kiolvasni.

Mindez különben csak megerősít bennünket régi nézetünkben, hogy a metafizika — a mai, csakúgy mint a régebbi — vallásos forrásokból táplálkozik, és míg vallások lesznek, metafizikai iskolák is fognak keletkezni. (A metafizika nem is más: mint a művelt szentimentálisuk vallása.)

A zsidó modernizmus a rítusban is megnyilvánul. Hívei a zsinagógában hajadon fővel jelennek meg, még pedig a két nem együttesen, továbbá az istentisztelet néhol vasárnap tartatik és a héber nyelv csak néhány főbb imában lesz még fentartva.

6. Ha a nyugati-civilizáció népeiről kelet felé fordulunk, ott is ez a forrongás, a modern és hagyományos eszmék nyílt avagy lappangó harca. Ázsia, ez a sárga lomhaság hosszú dermedtség után megmozdult. Több évezredes vallási tanai sem kerülhetik ki az új eszmék hatását.

A buddhizmus, de más ázsiai vallások is európai eszmék befolyásának erős nyomait mutatják. Sziamban a régi buddhista istentisztelet állítottatott vissza, királyai a bálványokat elégettették

és a buddhizmus már kizárólag mint erkölcsi filozófia jelentkezik.

Neo-buddhista áramlatok jelentkeznek Japánban és Tibetben is. Japánban a kereszténység is erősen terjed és ennek hatása érezhető a modern japán buddhizmuson, illetve a buddhizmusnak Japánban uralkodó ágán (a Mahayana doktrína). A japáni vallások papnövendékei a felsőbbség engedelmével keresztény szemináriumokba iratkoznak be, hogy a kereszténység eszméivel is megismerkedjenek. Ezeknek az eszméknek a hatása alatt Japánban is van egy áramlat, amely a régi buddhista tanokat a maga eredeti tisztaságában akarja visszaállítani. Ez főleg a nirvana tanából, minden élőlény kíméléséből és az emberszeretet hirdetéséből áll.

A buddhista tanokban különben a be nem avatottak, sokféle elágazása és tanainak bonyolultsága folytán, alig lehet magát kiismernie. Annyi bizonyos, hogy az európai filozófia illetve a metafizika aligha termelt egyetlen eszmét is, amely a buddhista vallásokban fel nem található. Ezen nincs is csodálkozni való, mert ez megint csak azt mutatja, hogy a metafizika terén alig van haladás, ami viszont szintén érthető, ha meggondoljuk, hogy a metafizika nem elégszik meg a tünemények törvényeinek ismeretével. Ám a tüneményeken túl fekvő világot akár abszolútnak nevezzük, akár akarunk, akár eszmének, akár időnek, akár nirvánának vagy Istennek teljesen egyre megy. A buddhizmus nem ismer személyes isteneket, miként a brahmanizmus, hanem isten és természet fogalmait azonos fogalmakként használja.

Ami már most a japáni buddhizmust illeti, talán érdemes lesz néhány szóban ismertetését nyújtani:*

Véletlen vagy csoda a természetben nincsen, ami ennek látszik, az a valóságban olyan tünemény, mely ez idő szerint még tudásunk előtt ismeretlen. Nincs lélek vagy én, és így azt sem lehet mondani, hogy a lélek halhatatlan. Az ember nem más, mint egy tünemény csoport, amely halál esetén széthull. Amiként ott, ahol egy kocsi részei összetalálkoznak, a „kocsi” szót használjuk, épen úgy ahol ezek az alkatrészek összetalálkoznak, a „személy” szót. Ezek az alkatrészek a testiség, az érzetek, az észrevétel, az öntudat és az élmények közti külön-

* Hans Haas: *Die Religionen der Japaner. Der moderne Buddhismus. (Die Kultur der Gegenwart. Die orientalischen Religionen)* c. kötetben idézve S. Kuroda japáni szerzőnek *Mahájána* című művét és A. Lloyd: *Developments of Japanese Buddhism*, c. értekezése. (Transact. of the As. Soc. of Japan, vol. XXII. part. III.)

böztetési képesség. Ezek együttvéve teszik ki azt a tünemény-csoportot, amelyre mi az egyén vagy érző lény kifejezést használjuk. (Az olvasó gondoljon Mach filozófiájára.)

Ez a panteista és pesszimiztikus hit a maga filozófiai formájában újul meg most Japánban és kiterjeszti hatását Khinára is, ahol a bálványimádássá és szertartássá merevedett buddhizmusba önt új lelket. A modern eszmékkel való megtermékenyüléssel hatalmas terjeszkedési vágy jár együtt. Mekkora lehet a lelkesedés, talán legjobban mutatja, hogy egy kínai folyóirat felbuzdulásában már buddhista misszionáriusoknak Londonba való küldését indítványozza.* Amerikában is állítottak fel buddhista misszióállomások. Kétségtelen, hogy ezt az erős terjeszkedési vágyat a japán katonai győzelmek váltották ki és a japáni ifjú-buddhizmus japáni imperialista törekvéseknek ideológiája.

Ezt mutatja az az érdekes kiáltvány is, melyet az ifjú buddhisták szövetségük (*International Buddhist Joung Men's Association*) központjából, Tokióból a japán-orosz háború befejezése után világgá bocsájtottak. Egy része így hangzik: „Olyan időben, amelyben az emberiség műveltebb része attól a betegségtől lett életunt, amelyet egy kizárólagosan materiális kultúra vont maga után, sokan figyelmüket a buddhizmus felé fordítják, mint a legeszszerűbb filozófiai és kozmopolita vallás felé, amely a legnagyobb mértékben kielégíti a haladó emberiség igényeit. Tekintettel a mostani helyzetre, azon óhaj tölt el bennünket, Japán ifjú buddhistáit, hogy Buddha evangéliuma minden népek között elterjedjen. A buddhista népek legtöbbször segélytelen tétlenség kábultságában él és legtöbbször a babona varázsa tartja fogva. A távol kelet császári szigetország feladatának tekinti, hogy az alvó ázsiai kontinenst felébressze. A buddhizmus híveinek nem szabad tétlennek lenniök. Az ő feladatuk, hogy Ázsia népeinek szellemi ébresztői legyenek és egyúttal a buddhizmus igazságait az egész földön hirdessék. Az „Ifjú Buddhisták Szövetsége” azért alakult, hogy ezt a célt szolgálja, hogy a világ szétszórt buddhistáinak lánc legyen. Fivéreink és nővéreink! bárhol időztök is Ázsiában, Amerikában vagy más földrészen, jöjjetek és lépjetek velünk összeköttetésbe.” Megjegyezzük még, hogy Japánban a buddhizmus híveinek száma többszörösen felülmúlja a hivatalos Shinto vallás híveinek számát.

7. Az amerikai „univerzalizmussal” rokon az az új tan,

* Azóta tényleg alakult Londonban egy neo-buddhista egyesület is, neve: *The Followers of the Buddha*.

mely Perzsiában keletkezett és Indiában rohamosan terjed: a „behaizmus”. A behaizmus megalapítója Béha-Oullah, aki 1892-ben halt meg. Béha elismeri az összes eddigi vallások értékét, de mindnyáját egyesíteni akarja az erkölcsi és szociális haladás érdekében, anélkül, hogy bárkitől is régi hitének feladását kívánná. Követeli, hogy azok a korlátok, amelyek fajok, kasztok vagy vallások szerint választják el az embereket, szűnjenek meg. Nem ismer el semmi rítust, semmi dogmát vagy klérust. Hívei közé eddig keresztények, zsidók, mozlimek, buddhisták, Indiában brahmánok, hinduk, sikhs, parsis és az arga-lamaj vallás hívei valamint szabadgondolkozók csatlakoztak. Oroszország, Egyiptom és Törökország némely községében a behaizmus hívei a községi igazgatásban vezető szerephez jutottak.

Ázsiában egyébként sokkal élesebben bontakozik ki a vallási eszméknek politikai és szociális háttere, mint Európában, ahol másfajta ideológiák takarják el a mozgató erőforrásokat.

Indiában demokratikus és nemzeti mozgalmak rejlenek a vallásiak mögött. Az angol uralom alatt a kapitalizmus bevonult Indiába és a kapitalizmus a maga nivelláló és forradalmi erejével megrázta a kaszt-uralom alapjait. Új ideológia keletkezett, a Brahma-Samaj tan, amely az ind panteizmus és a keresztény egyistenhit szintézise, és a kasztok eltörlése mellett agitál.

Nagyobb elterjedést azonban az új vallási tan, a Brahma-Samaj nem nyert, állítólag azért,* mert nagyon racionalista jellegű, már pedig a misztika képezi az ind szellem egyik jellemvonását. A valóság azonban inkább az lesz, hogy az új vallás félig európai, félig ázsiai szelleménél fogva sem a konzervatív irányokat nem elégíti ki, amelyek a demokratikus eszmékkel nem rokonszenveznek, sem azt az irányt nem képes kielégíteni, amely „Vissza a Védákhoz” jelszó alatt tulajdonképpen az angolok alóli felszabadítást írta zászlajára, és amely az angol uralom elleni harcban az ősi védahitre — a mai buddha és hindu vallás őseré — irányuló propagandát tekinti a legalkalmasabb harci eszköznek. Ez utóbbi irányzat az ú. n. „Arya-Samaj” mozgalom.

A régi véda hit — amelynek felújításáról lenne állítólag az Arya-Samaj mozgalomban szó — azt tanította, hogy a világszellem megnyilatkozása az egyéni öntudat, az én, az „Atman”. A halál a világszellemmel való egyesülés. E tan később a buddhizmusban a nirvana tanba, a teljes megsemmisülés tanába ment

* Prof. Wobhouse (Poona, India) cikke *Dokum. d. Fortschr.* I. évf. 12. füzet.

át. Ennek egyik későbbi szektája azt tanítja, hogy az egyéni akarat megőlése a világszellembe való megtérés. Így keletkeznek az akarat megőlésére irányuló lelki gyakorlatok, amelyek bizonyos testtartás felvételével, a lélekzet visszatartásával és a gondolkodásnak egy pontra való fixírozása által iparkodnak ezen suggestív állapotot elérni.*

De ez a szekta már csak az őseredeti védatannak az egyik irányú kifejlesztése volt, az Arya-Samaj mozgalom pedig arra az eredeti tanra akar visszatérni, mely még ezt a sötét aszketizmust nem ismerte. Mivel azonban a régi vallásos tanokat arisztokratikus szellem járja át (az uralkodó jogrend itt is, mint mindenütt, vallásos tanok által isteni eredetűnek jelentetett ki) az Arya-Samaj mozgalom, mely demokratikus reformokat követel, a régi arisztokratikus tanoknak új értelmezést ad, követeli a többek között a kasztok megszüntetését is. Ez az irányzat egyúttal a nemzeti küzdelem vezetője az angol uralom ellen. Politikailag a mozgató ideál: ősrégi hagyományok alapján az ind nemzeti állam felállítása. Mondanunk sem kell, hogy itt is, mint Japánban az ősi hagyományokhoz való visszatérés emlegetése pusztán ideológia és a múlt dicsőítése nem akar egyéb lenni, mint tettekre buzdítás az Ázsiában idegen orosz illetve angol uralom ellen.

Egy harmadik irányzat Indiában a Ramakrishna irányzat, mely a régi panteistikus és arisztokratikus hitet a modern filozófiával akarja összeegyeztetni. Ehhez az irányhoz a kasztrendszer fentartani akaró konzervatívok csatlakoznak, mivel ez irányzat az arisztokratikus hagyományok fentartásáért küzd.

India modernista áramlatai közé kell sorolnunk azt a filozófiai irányzatot is, melyet vedanta filozófiának neveznek, és amely az evolúció tanát elfogadva, annak vallásos és misztikus színezetet ad. Azt vallja, hogy lényegében minden dolog szellemi, az anyag ennek csak megjelenési formája, a kísérleti tudomány vagyis az anyag tudománya nem képes tehát a végső kérdéseket megfejteni. A végső igazsághoz csak az öntudatunkban való mélyedés útján érhetünk el és evégből ki kell magunkat vonni az érzéki világ hatása alól, „nem látni, nem érezni, nem hallani és minden vágyat elnyomni”. Ehhez egy élet nem elég* miértis az emberi lélek mindig újabb és újabb testi formát ölt. Ez az alakváltozás fejlődést képvisel, amely fejlődés a fizikai

* Herrm. Oldenberg: *Die indische Religion. (Kultur d. Gegenwart. Die orientalischen Religionen.)* I. Dahmann: *Buddha* (1903), E. Hardy: *Buddha* (1903).

világ fokozódó szellemiesedésében, az agy szerkezetének finomodásában, és ezzel összefüggésben a testiség növekvő legyőzésében nyilvánul.

Az ind miszticizmusnak törekszik modern színezetet adni a teozófiai irány is, amely most Európában gyűjt híveket. Hívei közé — akik misztikus borzongásban keresik a boldogságot — úgy a legmagasabb, mint a legalacsonyabb kasztok tagjai csatlakoznak és vallásos rajongásból a faji és kasztbeli előjogok eltörlését követelik. Egy kedély-demokrácia, szemben a brahmosamaj társadalmi demokráciájával, jegyzi meg ezen mozgalmak egyik ismertetője.

Indiáról szólván, meg kell végül említenünk azt az egyesületet is, amely Kalkuttában egy év előtt alakult. Neve: Devalaya; célja: a különböző indiai vallások között folyó ellenségeskedést — mely legélesebb a hinduk és mohamedánok között — mérsékelni, ha lehet megszüntetni, hogy India összes lakói, vallásra való tekintet nélkül együttesen törekedjenek társadalmi reformokra és a nemzeti függetlenség kivívására.

A vallások közötti harc megszüntetését, a mindannyiban közös erkölcsi ideál megvalósítását és a vallásoknak a modern tudománnyal való összhangba hozását célozta az a vallási parlament is, mely Indiában ez év elején tartatott meg, és amelyen India összes felekezetei részt vettek. Az eszmét ilyen vallásparlament összehívásához az 1893-iki nemzetközi chikágói vallásparlament tanácskozásai adták, mely utóbbin a világ összes vallásainak, köztük az ind vallások hívei is megjelentek.

8. Megpróbáltuk nagy vonásokban megrajzolni azokat a vallási mozgalmakat, amelyek a földgömb majd minden népének gondolkodását forrongásban tartják. Hátra van most annak a megvizsgálása: az események ezen halmazában vannak-e törvényszerűségek és a szociológust is érdeklő tanulságok.

A mozgalmak teológiai és filozófiai eszmekörével nem kívánunk tovább is foglalkozni. Ami a modernista mozgalmak filozófiai gondolatvilágát illeti, erre nézve még csak azt akarjuk megjegyezni, hogy ez korántsem egységes. Egyik része a mozgalmaknak agnosztikus álláspontra helyezkedik; ezeknél a vallás pusztán mint hit szerepel, amely hit mellett semmiféle objektív tudományos érvet felhozni nem lehet, de amely hitre az emberiségnek szerintök mégis szüksége van, míg a másik része a mozgalmaknak, mellőzve ezen agnosztikus és relatív álláspontot, az intuíció útján akarja az istenhitet igazolni és győzelemre vinni.

Az első álláspontja a pragmatizmushoz, a második a modern metafizikusokéhoz közeledett.

Vizsgálva már most a modernizmus mozgató rugóit, két dolog tűnik szembe legélesebben:

Az egyik: hogy a mozgalmak néhol kifejezettebben politikai, máshol inkább társadalmi törekvéseket rejtenek magukban, hogy irányzatuk ezen szempontokból sem mondható egységesnek, hanem egyik helyen konzervatívnek, máshol viszont forradalminak. Lentebb megpróbáljuk kimutatni, hogy ezen ellentétek dacára az összes modernista mozgalmakat és pedig Európában csak úgy, mint Ázsiában közös tényezőre lehet visszavezetni, tudniillik a gazdaságban végbement forradalmi változásokra.

A másik szembeötlő körülmény, hogy az összes modernista irányzatok az elmúlt idők vallási írásai felé fordulnak és a régi, „eredeti” vallásos tanoknak visszaállítását követelik. A neo-katholicizmus az evangéliumhoz való visszatérést, a neo-buddhisták a régi buddhista tanokhoz, az ind vallások pedig a védákhoz való visszatérést hirdetik. Ámde óriási tévedés volna ezen szubjektív vágyakból és óhajokból azt a következtetést levonni, hogy a múltba való ez a visszapillantás és elmúlt idők tanainak — állítólag a maguk őseredeti tisztaságában — leendő visszaállítása iránti ez a vágyakozás a valóságban is elmúlt intézményeknek visszaállítását jelenti, vagy hogy az az értelmezés, amelyet a modernisták a régi tanoknak ma adnak, valósággal is bennfoglaltatik a régi vallásos könyvekben.

Amiként elmúlt intézményeknek dicsőítése mindig és mindenkor csak buzdítás a jelen harcainak sikeres megvívására, épenúgy elmúlt idők vallásos eszméinek és vallásos könyveinek a kultusza sem más, mint az uralkodó korszak eszméinek és törekvéseinek kultusza.

Nem letűnt időknek, hanem a mának törekvése és harci kedve jut a modernista mozgalmakban kifejezésre. Senki előtt sem lehetett kétséges, hogy a régi evangéliumi tanoknak a keresztény modernizmus csakúgy, mint a buddhista és a hindu modernizmus olyan értelmezést ad, amely ama uralkodó törekvéseknek képezi ideológiáját. Amiként a jog és az erkölcs terén napról-napra tapasztaljuk, hogy a régi fogalmak megmaradnak, de a régi terminológia folyton változó értelmezést nyer, ugyanezt tapasztaljuk a vallás terén is. A régi forma marad, de a folyton változó szükségletek szerint új és új tartalmat kap.

Egy vallási reform mindig az alatt az eszmekör alatt indul

meg, hogy a vallás benső értékei külső formaságokká és dogmákká merevedtek. Hogy üres formalizmus lett az, ami azelőtt lüktető élet volt. Hogy hiányzik az emberekből a nagy megindulás, amely le képes győzni az értelem aggályait. Hogy a régi idők bensőségét az imák mechanikus lemorzsolása váltotta fel. Mit mondtak az első keresztények? Hogy meg kell szabadítani a hitet azoktól a törmelékektől, amelyek az idő folyamán reá rakódtak, hogy ki kell szabadítani azokból a bilincsekből, amelyeket a szertartások raktak reá. Ugyanez az eszmekör az, amellyel később a protestantizmus az egyházzá alakult katolicizmus ellen fordult. Ugyanezen eszme alatt harcolt a múltban mind az a sok vallási irányzat, amely már a protestantizmus előtt felmerült és időről-időre megújult, de amelyet Lutherig mindig sikerült a pápaságnak elnyomni. És ugyancsak ugyanezzel az érveléssel fordulnak ma az összes modernista irányzatok az uralkodó vallási tanok ellen. Hogy a hitnek nincs eleven ereje, hogy az ember érző lény helyett imagéppé vált és nincs más megoldás, mint a régi tanokhoz való visszatérés. A régi tanok és a kor tudományos eszméi között nincs is ellentét — így mondják — vagy legalább is az erkölcsi élet terén nincs. Ellentét nem a hit és a tudomány, hanem csak a dogma és a tudomány között van. Nem az isten és a tudomány, csak a mai egyház és a tudomány között. De meg lehet újítani az ősi hitet és ki lehet kapcsolni a tudományt a vallásból, amit az uralkodó egyházak megtenni vonakodnak, és akkor megszűnik ez az ellentét és a modern ember felszabadul abból a kínos vergődésből, ahová elavult igazságokhoz és korhadt és társadalmi intézményekhez ragaszkodó egyházi tanok és a sebesen rohanó természettudomány és gazdasági élet összeütközése sodorták.

Ez az ideológia, amely mögött, miként megjegyeztük, különböző társadalmi és politikai törekvések rejtőznek, de amely különböző törekvéseket vissza lehet vezetni egy tényezőre, a modern kapitalizmusra.

A kapitalizmus azonban ma Európában és Amerikában más fokon van, mint Ázsiában és így nyilvánvalóan Európában és Amerikában más törekvéseket fedeznek az ideológiák, beleértve a vallásit is, mint például Ázsiában.

Európában — ahol a kapitalizmus sok tekintetben már hatalomhoz jutott — a modernizmusnak, amely a vallást és a tudományt akarja összeegyeztetni, és amely az osztályharc etikája helyett a vallásos etikát hirdeti, túlnyomó részben kon-

zervatív, a társadalmi és eszmei ellentéteket mérséklő tendenciája van. Az uralomra jutó nagytőke társadalmi szempontból nem ugyan a reakciót, hanem igenis azt a konzervatív irányzatot képviseli, amely „a fontolva haladás”, és a „rend és haladás” jelszavai mögé rejtőzik. Vallás és tudomány összeegyeztetése itt konzervatív színezetű.

Másként áll azonban a dolog Keleten, ahol a fejlődő kapitalizmus útjában álló társadalmi akadályok még elsöpörve nincsenek, ahol miként Indiában, a modernizmus a kasztok eltörlését az egységes India megteremtését és India felszabadítását írta, zászljára, amely tehát gazdaságilag azon a fejlődési fokon áll ma, ahol Európa állott jóval a nagy francia forradalom előtt. Japánban a modernizmus ismét imperialista törekvéseket takar, de kapcsolatban az európai intézmények behozatala iránti rajongással, részben haladó tendenciák is kifejezésre jutnak benne.

Épenséggel nem lehet tehát az összes modernista törekvéseket egy kalap alá fogni és mindnyáját néhány általános szólammal elintézni. Kétségtől való, hogy vannak egészen konzervatív modernista áramlatok is, amelyek reakciós törekvéseket próbálnak divatos színekkel bemázolni, ám ezért azt mondani, amit gyakran hallunk, hogy a modernizmus vagy, akár csak Európában is minden modernista áramlat konzervatív jellegű, a dolgok felületes megítélése. Épen az előbb láttuk, hogy a francia protestantizmusban a marxizmus és a proudhonizmus tanaira támaszkodó modernista irányzat is van, olyan irányzat, mely az osztályharc szemszögéből értékeli át a vallási tanokat, például az üdvözülés tanát, és láttuk, hogy a svájci és főleg a hollandi lelkészek a szociáldemokratákhoz csatlakoztak. Az olasz modernisták épenúgy gúnyolják úgy a burzsoázia, mint a nép vallásos butaságát, mint Voltaire a XVIII. században. Lehet-e és szabad-e azért ezeket konzervatív irányzatoknak nevezni, mert az istenhittel még sem akarnak (szerintünk különben helytelenül) szakítani, mert azt mondják, hogy társadalmilag a hitben hatalmas centripetális erő foglaltatik? Hiszen ha ilyen szempontból ítélünk meg egy mozgalmat, akkor a mai szociáldemokrata pártokat is konzervatív irányzatúaknak kell mondanunk (és tudjuk, hogy a szindikalisták így is mondják), mert a vallás támadásával a gyakorlatban a szociáldemokrata pártok felhagytak, és miként a modernisták túlnyomó része, nem a vallást, csak az egyházat támadják.

Egyike a legérdekesebb tüneményeknek és vizsgálódásra

érdemes problémáknak: hogyan van az, hogy a XIX. században a természettudomány bámulatra méltó haladása dacára a vallásos érzés nem csökkent, legalább az emberiség legnagyobb zömét tekintve, nem csökkent. A nagy francia forradalom nemcsak az egyház, hanem az isten detronizálása is volt. Ellenben a mai tömegmozgalmak nem vallásellenesek. Ha az elméleti fejtegetésekkel megelégszünk, akkor bizonyára az ellenkezőről fogunk meggyőződni. Ám vizsgáljuk meg a mai pártok politikai programjait, és nyomát sem találjuk bennük a vallásellenességnek. Hol van szó például az erfurti programban az ész vallásáról? Igaz, utóbbinak racionalista és forradalmi íze van, holott az erfurti program a történeti iskola szellemében van szerkesztve. De ettől eltekintve sincs nyoma a vallásellenességnek az erfurti programban. Ellenben igenis szó van benne: szabad egyházzól és szabad államról. Amit Nietzsche a modern filozófiáról mondott: hogy ez ugyan egyházellenes, de semmiesetre sem vallásellenes, az a modern politikára is áll.

Ha valaki az egész XIX-ik századot konzervatívnak nevezné a XVIII-ik századdal szemben, annak kétségen kívül joga van az összes modernista áramlatokat konzervatívnak nevezni. Aki azonban egyedül a XIX-ik század perspektívájából ítéli meg az eseményeket, az kénytelen elismerni, hogy a modernista irányzatok között vannak forradalmi jellegű mozgalmak is, különösen ott, ahol a kapitalizmus még nem bírta a régi társadalmi erőket legyőzni.

És most már nem látszik olyan általánosnak az a tételünk, hogy az összes modernista áramlatokat vissza lehet közös nevezőre vezetni, t. i. a kapitalizmusra. A modernista áramlatok is csak egyik hullámcsapását képezik annak az évszázados küzdelemnek, mely az új kor kezdete óta a feudalizmus és az ipar között folyik. Amiként a reformáció és a nagy francia forradalom sem volt más, mint ezen két gyökerében ellentétes erőnek a küzdelme, akként nézetünk szerint a modernista áramlatok is ezen küzdelemnek egyik etapját képezik.

Az egész újkor történetét ezen két tényező küzdelme képezi. A hűbéri földbirtok erőszakon és politikán alapult, a városokban keletkező élet pedig a munkán, a békés ipari termelésen. Utóbbi a természettudományok haladásától várta és várja jólétének emelkedését. Mivel pedig az egyház a fennálló hűbéri társadalmi rendet tekintélyének és hatalmának egész súlyával megvédélmezte, a harc két vonalon folyt. A hűbéri birtok

és az ipar között az egyik vonalon, és mindkettő szövetségese között az egyház és a természettudomány között a másik vonalon.

És ez a harc ma is folyik, bármilyen erős pozíciókat sikerült a kapitalizmusnak elfoglalni. Azokban a társadalmakban, így például Indiában, ahol a kapitalista intézmények még nem bírtak a régi társadalmi erőkkel szemben uralomra jutni, a harc a modernizmus zászlaja alatt folyik tovább. Az egyház itt is szövetségese a régi társadalmi rendnek, amelyre a kapitalista erők felbomlasztólag hatottak, és a társadalmi reformok hívei itt is kénytelenek az egyház ellen fordulni. Ezen küzdelem ideológiája a modernizmus.

Ámbár a kapitalizmus az európai társadalomban már nagy változásokat idézett fel, az említett két nagy ellentétes erő t. i. a katonai, politikai, másrészt a gazdasági és tudományos erők küzdelme itt sem szünetel. Kétségtelen, hogy az európai kapitalista a szocializmus elleni harcban szívesen tesz engedményeket a vallásnak és szívesen bízná a nép nevelését az egyházra. Ámde egyúttal a kapitalizmusnak olyan szüksége van a természettudományokra, mint a halnak a vízre. A verseny kényszeríti kikerülhetetlen erővel, hogy felkarolja a haladó eszméket, amelyekre nemcsak a gazdagodásában, hanem a nagy birtok elleni küzdelmében is szüksége van. Ilyen módon a mai kapitalizmusban — miként a mai államban is — két ellentétes hajlamot lehet kitapogatni. A társadalmi rend erkölcsi irányítását a vallásra szeretné bízni, viszont az ipar irányítását a modern természettudományra.

Ez a kétlakiság az, amely az európai burzsoáziára nézve és tudós szolgálóira, az egyetemekre és akadémiákra, olyan jellemző. Természettudományi szellem a gazdaságban és vallás-erkölcsi szellem a társadalmi életben. Ez szüli azokat a finom ismeretelméleti disztinkciókat, a megkülönböztetést a természettudományok és a szellemi tudományok között. Ennek megfelelőleg az európai modernizmusnak is általánosságban kompromisszumot kereső irányzata van. De nem szabad elfelejteni, hogy mégis telítve van haladó eszmékkal is, amelyek befogadására kényszerítve van, és hogy egész a forradalmi balszárnyig árnyalatok vezetnek.

A dolog tehát röviden így áll:

A kapitalizmus mindenkori fejlődési fokától függ, a modernizmus konzervatív vagy forradalmi jellegű-e. Ahol a kapitalizmus a feudális intézményeket még nem tudta legyűrni, ott a moderniz-

mus jellege forradalmi. Ahol a kapitalizmus már az államhatá-
lomhoz jutott, ott a vallási modernizmus jellege forradalomelle-
nes, békítő. Így a legtöbb európai államban. De ez a forra-
dalomellenes jellege nem tiszta, mert a kapitalizmus a modern
technikán alapszik és így hozzá van kötve a haladó eszmékhez
is. Az eredmény: a legtöbb európai modernista mozgalomnak
békülékeny, a tudomány és a természetfeletti hit között kom-
promisszumot kereső jellege.

Ami már most az említett két nagy tényező, t. i. a feuda-
lizmus és kapitalizmus évszázados küzdelmét illeti, ez a küz-
delem ma is tovább folyik. De magától értetődőleg a harc
koronként más és más programok alatt folyik. Ma például
mindkettő szocialista eszmékkel van telítve. A proletárság növe-
kedő szervezkedése, Ázsiában a modern ipari munkásosztály
fokozódó kialakulása szinte kényszerítenek erre ma minden moz-
galmat, a vallásiakat is. A vallások egyrészt kényszerítve vannak
erre, ha a legszélesebb néprétegeket elveszíteni nem akarják,
másrészt az uralkodó osztályok a szociáldemokrácia ellenszerét
látják a vallás által irányított szociális reformmozgalmakban.
Bármi legyen a vallásos szocialista tanok hatása, akár azt az
eredményt fogja egyelőre létrehozni, amelyet az uralkodó osz-
tályok remélnek tőle, akár pedig egészen más eredményt,
előttünk egy dolog kétségtelennek látszik. A vallási modernizmus
tartalma, miként mai napig, úgy a jövőben az egyes korok tár-
sadalmi törekvései szerint változni fog, de ilyen irányú moz-
galmak mindaddig megszűnni nem fognak, míg a vallásos és
természettudományi világnézet és a mögöttük meghúzódó maradi
és haladó érdekek közötti harc el nem dől. A modernista irány-
zatok zöme kompromisszumot akar kötni a két világnézet között,
mi azonban arról vagyunk meggyőződve, hogy a harcot kom-
promisszummal megoldani nem lehet. Kiegyenlíthetetlen ellentét
van közöttük.

